

Г. Волинка, Н. Мозгова

Цілком ймовірно, що пересічному читачеві, не надто обізнаному в історії київської духовно-академічної філософії XIX століття, ім'я Йосипа Григоровича Міхневича нічого не говорить. Але йому, без сумніву відомі імена Миколи Федоровича Федорова, Миколи Івановича Пирогова, Михайла Петровича Драгоманова. Першого — фундатора російського космізму і філософії Загальної справи — Міхневич навчив у Одесі. У другого — знаменитого хірурга і освітянина тривалий час був помічником. З третім — був добре знайомим і спілкувався. Так хто ж такий сам Й. Міхневич, якого оточували ці та інші яскраві особистості? Чому він застається таким малопомітним у їх світлі?

Народився Й. Міхневич у квітні 1809 р. в сім'ї священника с. Локачі (Володимирівського повіту Волинської губернії). Закінчив Волинську семінарію, магістр 6 курсу (1829—1833) Київської духовної академії, тобто однокурсник П. Авсенєва. З 1833 р. — бакалавр кафедри історії філософії КДА. Це збіглося в часі з відкриттям у Києві університету Св. Володимира, куди з КДА був запрошений професором філософії О. Новицький і саме на його місце і прийшов працювати Й. Міхневич [8, 759]. В цей же час (1833 р.) інший професор філософії КДА М. Карпов отримав запрошення до Санкт-Петербурзької духовної академії. Слід підкреслити, що це були часи, найбільш сприятливі для розквіту молодих талантів, оскільки ректором КДА тоді був знаменитий Інокентій Борисов. А вибір Й. Міхневича на місце О. Новицького говорить сам за себе. З 1836 р. Міхневич — екстраординарний професор КДА, а з 1839 р. призначений професором філософії Рішельєвського ліцею в м. Одесі. Справа в тому, що викладання у світських навчальних закладах у ті часи давало набагато більше матеріальних благ, ніж у духовних навчальних закладах, до того ж викладачі філософії з духовних академій завжди з великим задоволенням йшли працювати у світські заклади освіти, де їх шанували, бо найбільш ґрунтовну філософську освіту давали тоді саме вищі духовні училища. Тому місце роботи змінювали й інші вихованці та викладачі КДА: С. Гогоцький і П. Юркевич.

В Рішельєвському ліцеї Й. Міхневич працював протягом 20 років, читаючи там всі філософські дисципліни: історію філософії, логіку, психологію та естетику [8,759]. Слід підкреслити, що Й. Міхневич переходить працювати до ліцею у 1839 р., тобто згодом, після реорганізації ліцею, за новим Статутом 1837 р., у вищий навчальний заклад університетського типу. До того ліцей прирівнювався до класичної гімназії дореволюційної Росії. У реорганізованому ліцеї існувало 2 відділення: фізико-математичне та юридичне, а з 1842 р. відкривається ще й камеральне, до речі, — перше в Росії [7, 52—53].

Відомий поет та перекладач того часу Петро Вайнберг, тодішній ліцеїст, згодом із захопленням згадував лекції Й. Міхневича і наголошував, що «... ті часи, в які вихованці ліцею сходились до аудиторії слухати живе слово улюбленого професора, його ясний, серйозний та захоплюючий виклад, були найкращими часами в їх студентському житті» [8, 760].

Але настає роковий 1850 рік. Уряд, наляканий революціями у Західній Європі, впроваджує найсуворіші заходи щодо викладання суспільних наук і фактично забороняє викладання філософії у світських навчальних закладах. Викладачі філософії були або звільнені з роботи, або переведені на інші кафедри чи інші посади. Серед філософських дисциплін були залишені тільки логіка та психологія, але їх читання було доручено професорам богослов'я, які працювали за програмою, створеною у Московській духовній семінарії й затвердженою Синодом. Не обминули ці репресії і Рішельєвський ліцей та

особисто Й. Міхневича. З цієї причини він був переведений на адміністративну посаду інспектора ліцею. Одночасно він був радником його правління, членом Одеського товариства історії та старожитностей, протягом 20 років видавав Ново-російський календар.

В Одесі (1849—1851 рр.) пересіклися життєві шляхи Й. Г. Міхневича та М. Ф. Федорова, творчий спадок якого сьогодні в Росії активно вивчається: створено товариство імені Миколи Федорова; музей-читальня М. Ф. Федорова; щорічно проводяться Федорівські читання та публікуються узагальнені матеріали цих читань [22]. У 1995—1997 рр. були перевидані його твори (у 4-х томах) [26], у періодичних виданнях були опубліковані матеріали до невиданого у дореволюційні часи 3-го тому його праць, вийшли в світ монографії, присвячені його творчому спадку [23].

Як відомо, філософська система М. Федорова була викладена та відредагована вже після смерті мислителя його учнями В. Кожевниковим та М. Петерсоном під назвою «Філософія загальної справи» (Т. 1. Верний, 1906 р.; Т. 2. М., 1913). Перший том вийшов загальним накладом 480 екземплярів і був у відповідності з заповітом самого мислителя, який не визнавав приватної власності, у тому числі і інтелектуальної, розісланий по бібліотеках та безкоштовно розданий всім бажаючим, хто замовив екземпляр у видавців. У 1928 р. твори М. Федорова були перевидані його послідовниками у Харбіні. Але автографи творів, які ввійшли у 1 та 2 тт. «Філософії загальної справи» вважаються загубленими; вони зберігалися у В. Кожевнікова, архів якого загинув у 30-ті роки. Основний же масив рукописів, які передбачались видати у третьому томі, сьогодні знаходиться у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки у складі фонду другого учня Федорова М. Петерсона.

В 1982 р. твори М. Федорова були видані у серії «Філософська спадщина» [27]. Це було перше знайомство широкого кола громадськості колишнього СРСР з ідеями мислителя, але за існуючими тодішніми цензурними нормами з цього видання були вилучені найважливіші аспекти його концепції, а саме її релігійно-філософські засади.

Серед сучасних дослідників життя та творчості М. Федорова сьогодні триває ретельний пошук філософських витоків вчення мислителя, пошук та відтворення логіки побудов величного проекту його Проекту Загальної Справи. Тому вивчення біографії філософа постає вже не просто як ланцюг «голих фактів», а насамперед ця біографія підлягає осмисленню з метою виявлення походження світоглядних ідей мислителя та розуміння зв'язку цих ідей в складній, але разом з тим органічній системі його вчення. Сучасні дослідники з Росії сьогодні документально встановили перебування М. Федорова у 18 містах Російської імперії. Список цей, без сумніву, в процесі дослідження біографії мислителя буде з часом продовжений. Але вражає такий факт: якщо воронезький, липецький, особливо московський періоди його життя та творчості вивчені настільки досконально, що розписані майже по дням, то перебування Федорова в Одесі виглядає в цих дослідженнях як «біла пляма».

Як показано в наших попередніх публікаціях [3, 40—44], є вагомий підстави стверджувати про факт впливу філософських уподобань Й. Міхневича на зародження основоположних ідей філософії Загальної справи. В Одесі восени 1856 року трапилась й інша — ще більш важлива подія в житті Й. Міхневича — він зустрівся і почав працювати разом із видатним вченим, громадським діячем і освітянином — М. І. Пироговим, а згодом і з юним М. П. Драгомановим. Але про все по порядку.

Достеменно відомо, що у 1849 р. М. Федоров закінчив Тамбовську гімназію і у серпні

цього ж року став ліцеїстом. В. Зеньковський вважав, що він вступив на юридичний факультет і навчався всього протягом 3-х років [б, 148]. Але це твердження не є точним. Документально підтверджено, що М. Федоров вчився не на юридичному, а на камеральному відділенні (факультеті), і протягом не 3-х, а 2-х років.

Перше в Росії камеральне відділення, як підкреслювалось вище, було відкрито у 1842 р. саме в Рішельєвському ліцеї на базі кафедри сільського господарства і воно готувало спеціалістів природничих та господарчих наук. Крім спеціальних предметів, в ліцеї читались загальні для всіх відділень дисципліни: догматичне та моральне богослов'я, церковна історія, російська словесність, загальна та російська історія, французька та німецька мови. З філософських дисциплін читалась історія філософії та її загальний курс, до якого входили психологія, логіка та естетика [7, 52], притому історія філософії читалась на 1-му курсі, а логіка з психологією на 2-му курсі.

Оскільки Й. Міхневич був у ліцеї єдиним професором філософії, його лекції не міг не слухати М. Федоров, про що побіжно зазначає в своїх «Нарисах...» Д. Чижевський [29, 105]. Є всі підстави стверджувати також, що окрім лекцій Й. Міхневича з історії філософії та загального її курсу, М. Федоров слухав і знамениту промову професора, присвячену закінченню 1849—1850 академічного року. Ця промова, видана в Одесі окремою брошурою у 1850 році [12], як ми побачимо нижче, містить багато ідей, співзвучних подальшим роздумам основоположника російського космізму.

З огляду на те, що М. Федоров після навчання в ліцеї впродовж майже трьох десятиліть не записував свої роздуми, а у письмовому викладі їх на прохання Ф. Достоевського (після 1878 року) ніяк не позначив хронологію еволюції своїх ідей [27, 12—13], звернемося до написаних ним у кінці життя (після 1900 р.) естетичних та філософських фрагментів [27, 623—637]. Ці фрагменти цікаві для нас, перш за все, тим, що проливають світло як на ті ідеї, котрі сам М. Федоров вважав основами свого вчення, так і на час їх виникнення.

У фрагменті дев'ятому мова йде про основоположну ідею подолання суперечності егоїзму і альтруїзму, п'ятидесятидвохрічний ювілей якої відмічає М. Федоров (1903 р.) «Розв'язання антиномії егоїзму (тих, хто вбиває) і альтруїзму (тих, кого вбивають) можливе лише поверненням життя першими другим, тобто воскресінням останніх.

П'ятдесят два роки виповнилось від зародження цієї думки, плану, який, — пише М. Федоров, — мені здавався і здається най величнішим і разом з тим найпростішим, природним, не видуманим, а самою природою народженим! Думка, що через нас, через розумні істоти, природа досягає повноти самосвідомості і самоуправління, відтворить все зруйноване і розрушене її все ще існуючою сліпотою, і тим виконає волю Бога, роблячись подобою Його, Творця свого, — чи може бути ця думка неприродною?» [27, 12—13].

Не сумніваючись, що наведена вище основоположна ідея проекту М. Федорова є добре відомою і не потребує якихось коментарів, звернемо увагу на деякі обставини її виникнення. Сам М. Федоров у восьмому фрагменті пише, що вона явилась йому восени 1851, ще до виходу у світ автобіографічної повісті Л. Толстого «Дитинство» (вийшла у 1852 р.) із співзвучними проективі М. Федорова думками [27, 632]. Рік появи вищеназваної ідеї її автором на схилі життя оцінюється як «найменш неблагосприятливий» з усіх минулих років для народження на світ його плану. Але далі М. Федоров підкреслює, що всі, хто хоч трохи знав про його життєві обставини у цей рік, не можуть не вважати його «найбільш неблагосприятливим» [27, 633—634]. Які ж ці обставини?

Зупинимось спочатку на обставинах, так би мовити, ідейних, пов'язаних з процесом сприйняття М. Федоровим співзвучних його майбутній концепції філософських ідей. Й. Міхневич, який викладав філософію з її історією в суто антропологічному ключі [10; Па; 12], у своїх опублікованих працях (і, напевно, в лекціях) висловлює багато думок, відголосся яких знаходимо в ідейній спадщині М. Федорова. Так, в своїй ранній роботі «Про успіхи грецьких філософів в теоретичному і практичному відношеннях» (1839 р.) Міхневич, аналізуючи погляди античних філософів, привертає увагу до ціннісних аспектів природи, ставить питання про її «темний бік», про ворожість людині, про злу природу, про зближення людини з природою, про силу, яка підносить людину і володарює над природою [10, 129—145], тобто про розум. Теза про злу природу, нерозумна сліпота якої є причиною руйнування і смерті, — ключова і в концепції М. Федорова.

Обидва мислителі добре усвідомлюють факт роз'єднання духу і природи як вияв більш змістовного феномену відчуження, котрий був у ХІХ ст. об'єктом пильної уваги філософів. Йдеться про відчуження людей у суспільстві, відчуженість людини від природи, відчуженість особи від самої себе. Про феномен відчуження та про погляди щодо його причин не міг не знати Й. Міхневич — визнаний знавець німецької класичної філософії. Палко цікавиться ним і М. Федоров, який вже в перших своїх опублікованих роботах формує питання «про братерство і причини небратерського стану світу» [27, 53] Зрозуміло, що воно хвилювало його і задовго до написання тих нарисів, що дійшли до нас.

Заради справедливості, відзначимо також і одну розбіжність у поглядах двох мислителів щодо відчуження у сфері відносин духу і природи. Якщо Міхневич просто фіксує їх полярність серед опозицій «знання — віра», «людина — світ» тощо [10, 180], то Федоров цю полярність конкретизує, надає їй соціального забарвлення. Опозиція «дух — природа» постає у нього як взаєморозірване протистояння вчених і невчених, теоретиків і практиків, думки і справи. Це протистояння, вважає М. Федоров, повинне бути подоланим, завдяки чому буде відновлена єдність людського роду. Й. Міхневич також за поєднання протилежностей; ідея їх узгодження винятково симпатична йому [10, 180]. Навіть в його праці з логіки домінує синтетична інтенція, що дає деяким дослідникам підстави для причислення Й. Міхневича до романтично-містичної традиції [1].

Яким же чином, на думку наших мислителів, можуть бути поєднаними протилежності духу і природи, вчених і практиків?

Загальну відповідь на це питання ми знаходимо у вже цитованій ранній роботі одеського професора. Пояснюючи відірваність розуму від природи його межами, він зазначає, що останній обмежується, по-перше, Одкровенням, а, по-друге, — і це для розкриття нашої теми дуже важливо, — ділами [10, 164]. Діло, або справа, є провідником, яким роздум входить в природу. Тема діяльності розробляється ним і в інших працях [9, 121 — 122; 11, 34], особливо в брошурі «Досвід простого викладу системи Шеллінга, розглядуваної у зв'язку з системами інших германських філософів». У ній Й. Міхневич демонструє повну солідарність з Шеллінгом щодо крайньої незадоволеності останнього взаємною відірваністю теоретичного і практичного розуму у Канта [12, 21]. На його думку, не зміг зняти цей дуалізм і Фіхте, який, виходячи з одного начала — «Я», змушений був прийти до метафізичного егоїзму [12, 23]. Егоїзм оцінювався Міхневичем, а пізніше — Федоровим вкрай негативно. Ось як про це пише одеський професор у 1850

р.: егоїзм прагне «...ослабити всі зв'язки душі зі світом — місцем першого її призначення, і з Істотою Верховною — винуватцем її останньої долі, ...дати мисленню розуму хибний напрям і покрити мороком смерті все, чому дана Всемогутнім творцем повнота життя і багатство діючих сил» [12, 23—24]. Майже дослівно про це знаходимо в текстах М. Федорова, що свідчить про наявність ідейного впливу Міхневича на його концепцію.

Аналізуючи підхід Шеллінга до проблеми зняття дуалізму духу і природи, теоретичного і практичного розуму та подолання метафізичного егоїзму, котрий робить природу чужою і ворожою силою, Й. Міхневич демонструє власне бачення виходу з даної проблемної ситуації. Його не задовольняє відповідь німецького ідеаліста, що «...буття і свідомість, річ і ідея — це два полюси одного центру і тому у своєму безумовному началі вони тотожні» [12, 31]. Він не перестає запитувати, в чому, або в кому уособлюється цей загальний центр, це абсолютне начало [12, 32], в лоні якого природа є духом, а дух — природою? Якщо це начало є абсолют (так вважав Шеллінг), котрий пронизує і природу, і дух, тоді німецький філософ - пантеїст, що, на думку Міхневича, не зовсім добре. Тому він скрізь наголошує на необхідності визнання трансцендентного

Яким же чином здійснюється одухотворення природи і зняття ворожості та відчуження, на думку Й. Міхневича? Вважаємо за потрібне звернути особливу увагу на пов'язані з ним обставини оскільки вони, як побачимо, стосуються ключової ідеї М. Федорова - ідеї оживлення мертвої речовини, зокрема, воскресіння тіл предків. Ідея воскресіння во плоті була у центрі уваги Й. Міхневича протягом всієї його викладацької діяльності, що не дивно враховуючи духовно-академічне спрямування мислителя. Так аналізуючи світогляд стародавніх греків, він підкреслює: «Переселення душі в інші тіла вони уявляли можливим; а про нове поєднання тієї ж душі з тим же тілом ніхто й не думав» [10, 150]. Мислячи в руслі ортодоксального догмату воскресіння во плоті, Й. Міхневич змушений розглядати під його кутом зору і більш загальні питання, зокрема про одухотворення і оживлення природи, викладене

Виписавши з текстів німецького ідеаліста об'ємну цитату про впорядкованість природи загальним - виток і метою окремих речей, Міхневич розмірковує про сутність цього загального оскільки у Шеллсга воно і є животворящим началом природи «Це загальне як начало всіх окремих речей, - пише Шеллінг - непрестанно діє, перетворюючи в живі істоти землю, повітря і воду але це оживлення... є або лише видозміною елементів матерії або цілковите перетворення їх ...» [12, 30]. Вважаючи, що видозміна речовин може бути дією самої природи, що цілком у дусі Шеллінга (вище начало є та ж природа), Міхневич схильний стверджувати що перетворення потребує творця. Причому під творцем тут можна розуміти як Бога, так і людину, Його подобу. Й. Міхневич схиляється до думки про те, що «загальне», або Бог, як виток одухотворення природи, здійснюваний через діла окремих людей, і є одухотворююча і воскрешаюча сила природи.

М. Федоров теж вважає, що саме «загальне» є засобом подолання відчуження, але розглядає його як спільну справу людей заповідану Христовим Воскресінням і Вознесінням. Це - справа вчених і невчених, теоретиків і практиків. Мета всезагального воскресіння «...може бути досягнута не «знищенням» речовинної сторони світу, не применшенням ресурсів його, а об'єднанням і вдосконаленням розвитком всіх сил природи речовинних і духовних але розвитком не у процесі невільної еволюції, а в свідомому і волевому процесі регуляції істотами розумними і моральними, працюючими спільно для загальної справи» [26, Т.2, 182]. Така спільна справа можлива лише після подолання «небратерського» стану в сучасному суспільстві, котрий змінюється досягненням єдності

з минулими поколіннями, а саме, — воскресінням предків.

Декілька слів про соціально-духовні обставини 50-х років XIX століття, на тлі яких знаходять дотики ідеї Й. Міхневича та М. Федорова. Це — сплеск російського нігілізму середини XIX століття. Він теж є ознакою згадуваної неблагосприятливості тих часів для майбутнього косміста.

Нігілістична позиція — це позиція жорсткого заперечення, проповіді руйнування заради самого руйнування, висміювання всього, що є дорогим кожній освіченій людині. Так, принаймні, тлумачиться це явище широким загалом. Проте нігілістична позиція має засадами і досить вагомими метафізичні, зокрема темпоральні, підстави. Нігілізм, як сказав би Сартр, це — інфікованість людини демоном «ніщо», котре приходить з майбутнього, заражає людину на жорстке заперечення теперішнього наявного стану речей. Нігілізм — це переважна орієнтованість на майбутнє, це — знецінення сущого, а ще більше — минулого. Відомо, що концепція М. Федорова жорстко спрямована проти нігілізму [23, 40]. Не сприймав його і Й. Міхневич як представник філософського теїзму, історик філософії, для якого минуле є святим.

Середина XIX століття породила цілу плеяду російських нігілістів, до яких відносять М. Бакуніна, П. Лаврова, М. Чернишевського та інших. Бісовщина (демонізм) нігілізму, яскраво зображена Ф. Достоєвським в романі «Біси», має свої історичні корені в епосі європейського Відродження (ігровий стиль життя, прагнення до оригінальності, пріоритет самозбереження, індивідуалізм, егоїзм). Є ще один з аспектів, котрий також генерує з епохи Ренесансу. Це — культ молодості, культ домінування дітей над батьками, молодих над старими. Нагадаємо відомий роман І. Тургенева «Батьки і діти», герой якого — юний Базаров стверджує: «В теперішні часи корисніше за все заперечення — ми заперечуємо». І ця суспільна реалія не могла не вразити молодого М. Федорова, з його, як побачимо, особливими особистими обставинами.

Цілковита спрямованість нігілізму в майбутнє котра знецінювала не лише теперішнє, але й минуле, уособлене в традиції, в надбаннях предків, в історичній пам'яті, в міфі (рос. — в историческом предании), пов'язаному з учтивістю до минулих поколінь, зрештою — до батьків, стала домінуючою в нігілізмі.

Тепер про особисті обставини ліцеїста М. Федорова, які спіткали його у 1851 році, які пов'язувались ним з епізодами повісті Л. Толстого «Дитинство», і які, без сумніву, пов'язані з дитинством, отроцтвом та юністю самого родоначальника російського космізму. Цей рік був «найменш неблагосприятливий» для ідейних знахідок мислителя, оскільки він успішно закінчив перший курс ліцею, став студентом другого, виявив блискучі здібності і знання, сприйняв і переосмислив багато ідей, співзвучних його дитячим та юнацьким переживанням. Зрештою, саме в цей час народилась головна ідея його плану загальної справи, спрямованої на подолання цинічного нігілізму, котрий начисто знецінює теперішнє і минуле, чим вкрай деформував і уявлення про майбутнє.

Чому ж цей рік був одночасно і «найбільш неблагосприятливим»? Яке відношення має до нього антиномія вбивчого егоїзму безсилового альтруїзму, про яку пише М. Федоров у цитованому фрагменті? Є всі підстави стверджувати, що тут свою роль зіграли переважно сімейні обставини М. Федорова. Ми далекі від суто психоаналітичних пояснень його життєвих інтенцій представлених в одному з есе Б. Парамонова, прочитаному на радіо "Свобода", хоча, можливо, Парамонов має певну рацію. "Незаконнонароджені" сини князя П. І. Гагаріна (1798 — рік емер відомий) М. Федоров і його брат Олександр (до речі, вони ж вчилися в Рішельєвському ліцеї, тільки Олександр

— на фізико-математичному відділенні) з дитинства були позбавлені братської любові і уваги, фактично не прийняті в князівську сім'ю, записані до купецького стану, отримали прізвище від імені хрещеного батька Федора Карловича Белявського, прийняті під своє опікунство братом П. І. Гагаріна, їх м'яким і добрим дядьком Костянтином Івановичем Гагаріним.

Невідомо, чи було ставлення М. Федорова до свого батьки його сім'ї забарвленим фрейдистськими кольорами, але його дитячі психічні переживання в сім'ї не були надто світлими, скор навпаки. «З дитячих років, — пише М. Федоров, — зберегли у мене три спомини: бачив я чорний-пречорний хліб, яким (казали при мені) годувались селяни у якийсь голодний рік. Чув з дитинства пояснення війни (на моє питання про неї), яке привело мене в страшний жах: на війні люди стріляють одне в одного, і нарешті узнав я про те, що є і нерідні, чужі, і про те, що самі рідні — не рідні, а чужі» [23, 20].

Вбивчий егоїзм родичів і взагалі людей з дитинства відбився у душі М. Федорова, зробив його замкненим і нелюдяним. Світлою плямою на темному фоні загального егоїзму був лише його дядько К.І. Гагарін, людина безсумнівно альтруїстична. Саме він і фінансував навчання Миколи та Олександра в ліцеї. І от в 1851 році Костянтин Іванович помирає. Брати не лише втрачають матеріальну підтримку (вони змушені були залишити ліцей), але, перш за все лагідну і рідну людину. Втрата приголомшила М. Федорова, загострила його роздуми про спільну справу воскресіння, навіяні лекціями Й. Міхневича.

Так, Й. Міхневич безумовно вплинув на світогляд М. Федорова і численних федорівців, які внесли ідею воскресіння померлих Засобами науки навіть в ідеологію більшовизму. Федорівцями були К. Цюлковський (космічна ракета створюється ним з метою переселення воскреслих померлих на інші планети), О. Чижевський О. Богданов, А. Луначарський, А. Гастев, архітектор К. Мельников який проектував скляний саркофаг для В. Леніна. Недаремно ж саме з їх подачі був забальзамований В. І. Ленін, якого збирались воскресити одним з перших. Є підстави думати, що Й. Міхневич вніс цю ж ідею і в духовний світ М. Пирогова. Відомо, що вже хворим М. Пирогов з цікавістю читав книгу «Про бальзамування», що надіслав його учень професор Д. Виводцев. Недаремно також, що М. Пирогов заповів забальзамувати себе і помістити у підготовлений мавзолей у власній садибі Вишня під Вінницею, де його тіло знаходиться й сьогодні.

Зустріч Й. Г. Міхневича з М. І. Пироговим відбулася, як вже зазначалося, восени 1856 року.

Як відомо, у вересні 1856 р. Пирогову було запропоновано обійняти посаду попечителя Одеського навчального округу, і в жовтні того ж року вчений назавжди залишив свою кафедру в Медико-хірургічній академії і переїхав до Одеси.

В середині XIX ст. Одеса сформувалась як науковий та культурний центр не лише Новоросійського краю, а й усієї країни. Зокрема, до складу Одеського навчального округу входили учбові заклади Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Бессарабської губерній, а також двох міст — Одеси та Таганрога.

За один рік і десять місяців свого кураторства (до липня 1858 р.) М. Пирогов спромігся зробити багато корисного для поліпшення учбового процесу в навчальних закладах Одеського округу. Насамперед багато зусиль Пирогов разом з Міхневичем доклав до реформування Рішельєвського ліцею в університет. В Новоросійському краї, найбільш віддаленому від центру та великому за розміром, потреба в університеті була абсолютно необхідною. Викладацький склад ліцею, на думку М. Пирогова, був цілком придатний для підготовки вчителів, лікарів, агрономів та інших спеціалістів, необхідних

для розвитку краю. Виходячи з цього, вчений розробив програми, методику реформування ліцею в університет. Він також запропонував організувати три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний та медичний.

Перебуваючи в Одесі, Пирогов написав ряд педагогічних праць, які викликали жвавий обмін думками серед громадськості країни: «Чи треба сікти дітей та сікти в присутності інших дітей? », «Бути та здаватися», «Доповідна записка про хід освіти в Новоросійському краї та про кричущу необхідність реформування навчальних закладів», «Про реформування Одеського Рішельєвського ліцею в університет» тощо. В трьох останніх статтях порушувались важливі проблеми університетської або вищої освіти, а також конкретно — перетворення Рішельєвського ліцею в університет.

Як відомо, Новоросійський університет було відкрито на базі Рішельєвського ліцею лише в травні 1865 р. Причому в період підготовчої роботи брались до уваги основні побажання М. Пирогова, після ж відкриття університету вченого було обрано почесним членом як одного із засновників цього вищого навчального закладу.

У 1857 р. вся громадськість Одеси, Новоросійського краю та всієї Російської імперії відзначала знаменну дату — 40-річчя Рішельєвського ліцею. Й. Міхневич з цього приводу (за дорученням ди ліцею) працює над створенням «Історичного огляду 40-річчя ліцею з 1817 по 1857 рр.» [7], який публікує у травні цього ж року. Слід підкреслити, що ця праця й сьогодні не втратила своєї актуальності для дослідників історичного минулого нинішнього Одеського університету. «Огляд...» присвячений повному аналізу діяльності абсолютно всіх структурних одиниць ліцею, — починаючи від характеристики його приміщень та книжкового фонду бібліотеки, матеріального забезпечення та управління ліцею і закінчуючи переліком всіх викладачів з докладним аналізом їх наукової і навчальної діяльності та списками випусків ліцеїстів за 40 років. Слід підкреслити як наукову сумлінність автора, так і його надмірну скромність, який, віддавши ліцею 20 років невпинної праці, згадує своє власне прізвище один-єдиний раз при переліку інспекторів ліцею.

Але згадує Й. Міхневич і найбільш значні події як в академічному житті ліцею, так і в своєму особистому житті: це освячені у квітні 1852 р. архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм Борисовим закладення нового корпусу Рішельєвського ліцею. У додатку до «Огляду...» Міхневич повністю наводить текст промови Інокентія. Як зрозумів читач з попереднього викладу, саме : часів ректорства Інокентія в КДА Й. Міхневич пройшов шлях від студента до професора академії. До речі, ще один цікавий епізод, На цій урочистій події були почесними гостями, крім знаменитого Інокентія, не менш знамениті одеський генерал-губернатор кі М. Воронцов і тодішній міністр народної освіти кн. П. Ширинський-Шихматов [7, 17]. (Так-так, той самий, який запровадив най суворіші заходи щодо філософії, стверджуючи, що «користь від неї не доведена, а шкода від неї можлива».)

Згадує Й. Міхневич в «Огляді...» ще одну яскраву особистість — це М. Пирогова, який, на думку філософа, в майбутньому «відіграватиме визначну роль в історії ліцею і надасть багатий матеріал майбутнім дослідникам історії ліцею» [7, 38].

Але співпраця М. Пирогова і Й. Міхневича в Одесі не обмежувалась лише Рішельєвським ліцеєм, вона була не менш плідною і в міському товаристві історії та старожитностей. Відомо, що Й. Міхневич був не тільки членом Товариства з моменту його заснування (1839 р.), але і його секретарем [8, 761]. Роботою ж Товариства надзвичайно цікавився М. Пирогов, якого у листопаді 1856 р. було одноставно обрано дійсним його

членом, а у травні 1857 р. — віце-президентом Товариства. З цього часу засідання проходили під його головуванням, оскільки президент Товариства генерал-губернатор О. Строганов мало цікавився подібними справами.

Під час роботи в Товаристві М. Пирогов залучив до співпраці нових членів з числа викладачів Рішельєвського ліцею і гімназій: історика М. Волкова, економіста І. Сокальського, археолога В. Ординського.

Більше року Пирогов поглиблено вивчав роботу Товариства і у лютому 1858 року виступив на його засіданні з великою доповіддю, в якій чітко сформулював мету та завдання наукового осередку. Він відзначив, що Новоросійський край, як ніякий інший, має «багатство класичних спогадів. Збирати та знайомити вчений світ з археологічними скарбами краю є призначення Товариства» [18,26].

Цінною була також: пропозиція М. Пирогова про об'єднання міського музею історії та археології з музеєм Товариства, що було висловлено вченим на засіданні Товариства у вересні 1857 року.

Подвижницька діяльність М. Пирогова в Одеському навчальному окрузі викликала захоплення в його однодумців і рішучу протидію в його противників. Пізніше Пирогов згадував, що «поча́лись зіткнення моїх переконань з поглядами інших влад за свободу думок та слів у справах наукових і громадських» [17, 490].

Одеський генерал-губернатор О. Строганов звинуватив непокірливого попечителя у вільнодумстві та підриві авторитету місцевої влади. І все ж таки М. Пирогова не лише не усунули від активної педагогічної та громадської діяльності, а навіть, у відповідності з указом Олександра II від липня 1858 р., перевели на більш помітну і почесну посаду попечителя Київського навчального округу, до складу якого входили Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губернії. Як згадував пізніше М. Пирогов, що йому «запропоновано було інше місце, — попечителя Київського округу в самий критичний час, — на початку розгортання польського повстання. У Києві випали... нові труднощі та зіткнення» [17,490].

Через деякий час до Києва з Одеси приїздить і Й. Міхневич з новим призначенням на посаду помічника попечителя Київського навчального округу. Цю посаду протягом багатьох років до цього (з 1842 по 1858 рр.) обіймав М. Юзефович (1802 — 1889) — досить неоднозначна постать в освітянському житті України тих часів.

1857—1889 рр. — Юзефович голова Київської комісії по розгляду давніх актів, один із засновників Південно-Західного відділу російського Географічного товариства (РГТ), голова комісії по відкриттю пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві. Разом з тим, Юзефович — ініціатор Емського указу 1876 р. про заборону української мови («закон Юзефовича»), який складався за його участю і на підставі його доповідної записки керівництву. На вимогу Юзефовича було закрито Південно-Західний відділ РГТ і газету «Київський телеграф» (1876 р.), з якими плідно співпрацював М. П. Драгоманов. Саме з подачі останнього РГТ створило в Києві Вищі жіночі курси та Географічний інститут.

За часів кураторства таких попередників М. Пирогова, як Ребіндер та Ніколаї їх помічником був саме М. Юзефович (1842— 1858 рр.). І незважаючи на свою офіційно другорядну роль, він настільки самостійно керував навчальним округом, що його звикли вважати попечителем не тільки студенти, але й усі кияни. Юзефович керувався у своїй діяльності виключно поліцейськими методами контролю за політичною благонадійністю професорів, вчителів і студентів. В особі ж М. Пирогова навчальні заклади вперше побачили справжнього керівника, високоосвіченого і гуманного, чесного і

безкомпромісного. Він нічим не нагадував своїх попередників і будував взаємини з людьми на основі поваги і довір'я. Навколо вченого об'єднувались передові професори, вчителі, студенти, громадські діячі, захоплені однією спільною метою — поліпшити і перебудувати навчальну справу. До таких людей належав і Й. Міхневич, на плечах якого лежав весь тягар підготовчої, другорядної і разом з тим найбільш клопітливої роботи по перебудові народної освіти в усьому Південно-Західному краї.

У Києві в цей час існувала надзвичайно критична ситуація, яка була викликана особливим складом та настроями різних верств населення міста. У 30—50-х рр. в середніх та вищих прошарках міського населення Києва значно домінував польський елемент: у місті жило багато польських поміщиків, у державних канцеляріях та судах найважливіші посади теж займали поляки, в університеті Св. Володимира більшу частину студентів складали поляки, які до того ж належали до заможних дворян. І якщо «російські студенти, — як згадував майбутній ректор, а тоді ад'юнкт Київського університету М. Ренненкампф, — захоплювались головним чином західноєвропейським просвітництвом та думками про реформування внутрішнього життя країни, то студенти-поляки жили виключно національними інтересами і надіями; сама свобода і європейська культура мала для них єдину цінність тільки як засіб досягнення національних завдань» [21, 72]. М. Драгоманов, характеризуючи політичну обстановку тих часів у Києві, писав, що «приїхавши на правий берег Дніпра до Києва, я побачив, що поляки тут — аристократія, а не народ, і я був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг і ходять до костьолів, де старанно вистоюють на колінах (ми, студенти «росіяни» чи «православні» всі були завзятими демократами, а в релігії — атеїстами). Разом з тим, мені кинулась у вічі нетерпимість поляків до росіян, а особливо до малоросів чи українців» [4, 43].

Пирогов у цих складних умовах з непідробною шаною ставився до представників всіх народів, які його оточували. Він наступним чином висловив свої погляди в цьому питанні: «В краї, де постійно треба погоджуватись з різницею національностей, я не міг не бути рівним та однаковим з усіма та суворо неупередженим, ба-жаючи добра всім без різниці» [11, С. 130].

Саме в цей час у Києві вперше на території царської Росії були відкриті недільні школи для неписьменних. Ініціаторами їх відкриття стали студенти університету Св. Володимира, зокрема, М. Драгоманов, І. Сікорський, Ф. Вороной. М. Пирогов цілком підтримував це прохання перед міністром освіти, вказавши, що недільні школи ставлять за мету поширення письменності серед простого народу. «Перша недільна школа в Росії, — згадував пізніше М. Пирогов, — була відкрита мною у Києві при подільському училищі в 1859 р. ...За організацію недільних шкіл прийнялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка ... Я був переконаний, що здійснення ідеї недільних шкіл якнайкраще відповідає життєвій потребі краю. Для мене було досить знаменним те, що в учителі пропонували себе лише справжні малороси і серед них не було жодного поляка. Я сподівався, що самим вірним і моральним засобом боротьби проти польської пропаганди (про існування котрої в краї ніхто не мав сумніву) буде російсько-малоруська пропаганда... Я сам, помічник попечителя (Й. Міхневич — авто-ри) бували майже кожної неділі у школі під час навчання. Таким чином, перша недільна школа і виникла, і розвивалась на моїх очах» [16, 395].

М. Пирогов підтримував прагнення вчителів недільних шкіл вчити учнів рідною мовою, всіляко підтримував національні школи. М. Драгоманов — активний учасник діяльності

недільних шкіл, писав, що «Пирогов дуже ліберально відносився до поляків-студентів, але явно виказував, що тільки самодіяльність і самоорганізація малоруської громади (сам Пирогов — великорус) зможе по праву і з успіхом боротись проти полонізму в західно-руському краю... Так зачався було на почві українській у Росії розвій народної педагогіки і народної педагогічної літератури, розвій, котрому сочувствовала й уся скільки-небудь мавша силу журналістика великоруська в Росії» [5, 206].

Таким чином, небувале поширення мережі недільних шкіл спонукалось процесом українського національного відродження, короткочасний розквіт якого припав на кінець 50-х — 60-ті роки. Але вже у 1863 р. після видання відомого циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва наступила заборона вживання української мови та видання продукції українською мовою.

У Києві М. Пирогов знову порушує питання про скасування різок. Він створює Комітет по виробленню Правил про провини та покарання під своїм головуванням. До складу Комітету увійшли Й Міхневич, два директори київських гімназій, два інспектори гімназій, інспектор державних училищ, два професори Київського університету — В. Шультін та С. Гогоцький. Засідання Комітету продовжувались три тижні. Пирогов відразу ж виступив за повну відміну тілесних покарань. Однак більшість членів Комітету були проти. Під впливом обставин Пирогов був змушений погодитись з думкою більшості. Нам поки що не вдалось дізнатись, яку позицію займав в цьому питанні Міхневич. Але «Правила про провини та покарання учнів» хоча й не відміняли повністю різок, але мали позитивне значення тим, що встановлювали суворий порядок у системі покарань учнів за провину. Щоб застосовувати різки, треба було мати тепер 8 голосів членів педради при закритому балотуванні.

Гуманна і прогресивна діяльність М. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу викликала все більше невдоволення урядових органів і, перш за все, київського генерал-губернатора кн. І. Васильчикова, який регулярно надсилав доповідні записки на ім'я міністра народної освіти і вимагав прибрати Пирогова з Києва. 13 березня 1861 р. указом царя Олександра II М. Пирогова було звільнено з посади попечителя «у зв'язку з розладою здоров'я».

Проводи М. Пирогова у Києві перетворились у справжню демонстрацію визнання і любові до нього. Повний виклад всіх заходів, влаштованих на честь Пирогова, та тексти всіх виголошених промов знайшли відображення на сторінках українофільського журналу «Основа», що виходив у Петербурзі. Пізніше ці матеріали ли під назвою «Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым» вийшли окремою брошурою (К., 1861).

4 квітня 1861 р. громадськість Київського навчального округу на честь М. Пирогова влаштувала прощальний обід, на якому були присутні 120 осіб. Відкрив цей бенкет-проводи помічник попечителя Й. Міхневич. В жодному сучасному дослідженні педагогічної діяльності М. Пирогова нам не вдалось віднайти цієї промови, хоча Міхневич не тільки відкривав, але і закривав цей бенкет. Його промови повністю приведені тільки у двох вищеназваних виданнях. «Діяльність Ваша, — проголошував Й. Міхневич на цьому бенкеті, — була настільки прямою, відкритою, гласною, що говорити про неї означає виражати у слові те, що живо втілене в думках і серці всіх і кожного з нас, і що не тільки в нашому невеликому товаристві, але й в усіх кутках Росії та за її межами набуло таке ж визнання, як і ваше славне ім'я. Плоди цієї діяльності настільки благодійні та значущі, що являють собою предмет постійних вдячних споминів про Вас не тільки у нас, але й у

майбутніх поколінь і займуть кращі сторінки в історії вітчизняної освіти» [19, II].

З вдячними промовами виступили також ректор університету М. Бунге, професори О. Вальтер, О. Селін, В. Шульгін. Особливо зворушливими, як відзначали сучасники, були слова, виголошені студентом історико-філологічного факультету М. Драгомановим. У своїй промові він наголошував на прогресивному характері освітянських реформ М. Пирогова і вказував, що протягом всього часу свого кураторства Микола Іванович «навіював начальству думку, що зведення дрібниць у моральний обов'язок надає тільки облудне поняття про саму мораль і що повага заслуговується, а не вимагається, що це почуття повинно бути взаємним» [19, XIV]. Згадуючи на схилі життя цей бенкет, М. Драгоманов писав: «Промова моя викликала найбільш гучні оплески і була дуже розхвалена в описі бенкета, надрукованому професорами університету, але в газетах було заборонено її друкувати, а ректор університету професор Бунге отримав від міністерства зауваження, що дозволив мені виголосити промову на користь законності і педагогічного авторитету! Для мене особисто, — мій виступ на бенкеті Пирогова мав велике значення: він підбурив мої політичні інстинкти і одночасно дав можливість познайомитися з гуртком ліберальної професури» [4, 42—43].

15 квітня 1861 р. М. Пирогов у супроводі 200—300 своїх шанувальників, у тому числі й М. Драгоманова, вирушив від будинку Першої гімназії на Бібіковському бульварі, де він мешкав разом із сім'єю, до вокзалу, щоб виїхати до своєї садиби Вишня під Вінницею.

Після звільнення М. Пирогова і до призначення на його місце барона А. Ніколаї, цю посаду обіймав деякий час Й. Міхневич. Як згадував відомий педагог та громадський діяч М. Чалий, «у часи кураторства Пирогова і після його звільнення, а також ще при двох інших попечителях (А. Ніколаї, Ф. Вітте. — автори), Йосип Григорович неухильно додержувався принципів Миколи Івановича. І якщо хоча б що-небудь ще залишалось в гімназіях від реформ пироговських, то цим ми зобов'язані тільки Міхневичу. Крім своєї навчально-виховної діяльності, Міхневич залишив по собі добру пам'ять своїм гуманним відношенням до підлеглих. Хто не пам'ятає його простого, людського відношення до всіх, хто звертався до нього по службовим або по приватним справам?» [28, 77].

Так скінчився цілий період в історії становлення та розвитку народної освіти на Україні — період плідної співпраці М. Пирогова та Й. Міхневича. Подальша ж педагогічна діяльність Й. Міхневича вже у Варшавському навчальному окрузі ще потребує свого вивчення.

Ставши трюїзмом фраза «короля грає його оточення» дещо корегується особистістю Й. Міхневича. Так, його оточували яскраві особистості. Його поважали і цінували. Але сам він залишався скромною і достойною людиною, яка без зайвого самозвеличення чесно і тихо робила свою справу. У тому числі і справу благодійно-конструктивного духовного впливу на оточуючих. Цілком вірогідно, що саме завдяки йому Микола Федоров став творцем впливової філософської доктрини, яка багатьом дарувала і дарує надію. Благодійні і значущі плоди освітянської діяльності Миколи Пирогова також зросли не без благосних впливів Й. Міхневича, як і яскраві здобутки Михайла Драгоманова, бо у стосунках культурних і освічених людей усі грають лише на користь спільній справі. Ніхто не претендує на королівську личину, тому виграють усі.

Література

1. Див.: Бовсунівська Т. Йосип Міхневич і становлення українського романтичного

мислення (до 190-річчя від дня народження філософа) //Філософська думка, 1999, 3,- С 51-60.

2. Борисов В. Адреса Н.Ф. Фёдорова //Философия бессмертия и воскресения: По материалам VII Федоровских чтений. Вып. I. — М.,1996.

3. Волинка Г., Мозгова Н. Антропология Й. Міхневича і генеза російського косміз-му//Людина і політика. - 2000. - 5. - С. 40-44.

4. Драгоманов М. Автобиографическая заметка //Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці удвох томах. Т. 1. - К., 1970.

5. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Драгоманов М. П. Вибране. - К., 1991.

6. Зеньковский В. В. История русской философии. В 2-х томах. — Ростов-на-Дону, 1999. -Т. II.

7. Михневич И.Г. Исторический обзор 40-летия Ришельевского лицея с 1817 по 1857год.-Одесса, 1857.

8. Див.: Михневич Иосиф Григорьевич (некролог) //Киевская старина, 1885, 12.

9. Див.: Михневич И.Г. О достоинстве философии, ее действительном бытии, содержании и частях //Журнал Министерства Народного просвещения. - 1840. - 2. - Часть 25.

10. Див.: Михневич И.Г. Об успехах греческих философов в теоретическом и прак-тическом отношениях //Журнал Министерства Народного просвещения. - 1839. -Ч. 24. - Июль.

11. Михневич И.Г. Задача философии // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1842. - 6. - Ч. 34. Ця праця привертає увагу розроблюваною в ній темою соматології, філософського вчення про тіло та його життя.

12. Михневич И.Г. Опыт простого изложения системы Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов. Речь, читанная на торжественном собрании Ришельевского лицея по случаю окончания 1849 - 1850 академического года. - Одесса, 1850.

13. Міхневич Йосип Григорович // Огородник Г, Русин М. Українська філософія в іменах. - К., 1997.

14. Мозгова Н. Рішельєвський лицей та українська духовно-академічна філософська традиція XIX ст. // Нова парадигма, - Запоріжжя, 2000. - Вип. 15. - С 72-79.

15. Див.: Общее дело: По материалам 1 Фёдоровских чтений. - М., 1990; Русский космизм: По материалам II и III Фёдоровских чтений. — М., 1990; Философия бессмертия и воскресения: По материалам VII Фёдоровских чтений. Вып. 1-2. - М., 1996.

16. Пирогов Н.И. О воскресных школах//Избранные педагогические сочинения. -М., 1953.

17. Пирогов Н.И. Письмо к И.В. Бертенсону, от27декабря 1880 г. // Избранные педагогические сочинения. - М., 1953.

18. Пироговские чтения 1961 года. - М., 1962.

19. Прощание Киевского учебного округа с Н.И. Пироговым. - К., 1861.

20. Прощание Н.И. Пирогова с учебным сословием и городом Киевом // Основа. - СПб., - 1861. - 6.

21. Ренненкампф Н. Киевская университетская старина //3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. - К., 1994.

22. Русский космизм: По материалам II и III Фёдоровских чтений. - М., 1990.

23. Семёнова С. Г. Николай Федоров. Творчество жизни. - М., 1990.
24. Семёнова С. Г. Этика «общего дела» Н.Ф. Федорова. - М., 1989.
25. Семёнова С. Г. Тайны царства небесного. - М., 1994.
26. Фёдоров Н. Ф. Собрание сочинений в 4-х томах. - М., 1995-1997.
27. Федоров Н. Ф. Сочинения. - М., 1982.
28. Чалий М. Вторая киевская гимназия // Киевская старина. - 1900. - Т. LXX.
-Июль—август.
29. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992.